

4. IV 1965. Но, ни тим законом нису извршене радикалне измене у овој области. Једино су учињене две значајне измене које се односе на орган старатељства и његова овлашћења и на избор староца.

Једна Комисија Савезног извршног већа била је израдила 1957. године нацрте закона из области породичног права, који су се по својој садржини и својим решењима мало разликовали од постојећих закона. Ту се, у ствари, радило на усклађивању закона и праксе. Рад ове Комисије остао је неостварен.

Недавно је Савезно извршно веће именovalo нову Комисију, којој је стављено у задатак да припреми кодификацију породичног законодавства. Та је Комисија израдила упитник који би послужио као основа за покретање дискусије и давање мишљења и предлога како би требало решити поједина питања из области породичног права.

Сматрам да овај посао треба радити обазриво. Не треба се заносити мишљу да ће се изменама закона много побољшати породични односи, који зависе више од васпитања и схватања грађана него од садржине законских прописа. Ма како било, уверен сам да ће већина начела и решења која садрже садашњи закони бити усвојена и у нацртима наведене комисије. То ће, у ствари, представљати измену и допуњу постојећих закона, а не њихово укидање и потпуну замену.

*Др Мехмед Беговић*

## НАСТАВА МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА У СВЕТУ И У НАС

Већ од 1950. године Унеско (Организација уједињених нација за просвету, науку и културу) предузео је многобројна истраживања о програмима, методу и условима наставе друштвених наука на универзитетима и њима сродним установама. Пажња је у првом реду посвећена основним дисциплинама друштвених наука, а наиме: социологији, међународним односима, праву, политичким и економским наукама, статистици, криминологији и демографији. Ови напори су разумљиви, с обзиром да друштвена наука данас заузимају све значајније место у настави и у стручном образовању и да доприносе осветљавању проблема уско везаних за друштвени, економски и културни развитак савременог света.

У склопу ових подухвата, од стране Унеска већ су објављене три публикације о јавној управи, о индустријској социологији и о управљању предузећима у 1958, 1961. и 1964. години. У 1967. години објављена је и студија, истина непотпуна и ограничена на одређени број земаља, о садашњем стању, проблемима и тенденцијама у највишој настави међународног права, под називом: „Les sciences sociales dans l'enseignement supérieur, Droit international”, UNESCO 1967. <sup>(1)</sup>. Ова студија треба, како је то нагла-

(1) Студија је припремљена под руководством Р. — Ј. Дириуа, професора Факултета правних и економских наука Универзитета у Ници (Француска) и Генералног секретара Кураторијума Хашке академије за међународно право. Проф. Р. — Ј. Дириу је изложио општи поглед о настави међународног права и истовремено поднео национални извештај о настави међународног права у Француској, као и извештај о делатности Хашке академије за међународно право на овом пољу. У студији су објављени прилози сарадника за поједине земље

шено у предговору, да отвори путеве за друге радове из ове и других ширих области и да чини само подстрек за даља усмеравања наставе међународног права и њено прилагођавање данашњим условима и потребама нашег столећа.

Треба додати да је и Генерална скупштина УН доношењем Резолуције 2099 (XX) од 20. децембра 1965. предвидела Програм УН за унапређење, проучавање, ширење и поштовање међународног права. Генерални секретар УН позван је да у сарадњи са Унеском предузме низ мера које би подстакле и поспешиле боље упознавање и ширу примену међународног права у целом свету. За почетак било је предвиђено издавање студије о настави међународног права на универзитетима и другим високим школама. Објављивање горе поменуте студије је остварење тога плана.

## I. УВОД

Методологија наставе међународног права и место које она заузима у универзитетским програмима привлаче пажњу интернационалиста. Ово интересовање је изузетно појачано услед промена насталих у међународној заједници после другог светског рата. Сасвим је извесно да питање није ново. Ово се увек поставља када се у материјалној основици изврше такве промене које изискују и нов начин регулисања у позитивном праву. Таква потреба се јавила после првог светског рата са појавом Друштва народа. Још у већој мери је то данас случај са стварањем Организације уједињених нација. У данашњој међународној заједници десило се низ нових и крупних промена, као на пример: појава на светској позорници низа нових држава из Азије и Африке, стварање многобројних међународних владиних и невладиних организација, све већи економски раскорак између развијених и неразвијених земаља, процеси у правцу стварања и превазилажења војних блокова, неслућене могућности у развоју атомске енергије у рушилачке сврхе, али и за мирнодопску употребу, продор у космичка пространства итд. Узмемо само чињеницу појаве тако великог броја нових држава и међународних организација. Сигурно је да ће она утицати на даљи преображај постојећег општег међународног права. Међународноправни поредак који регулише ове нове односе мора бити у најмању руку потпунији у односу на поредак до другог светског рата и прилагођенији новим условима. То, пак, са своје стране утиче на науку међународног права и њену методологију, као и на саму могућност да се све то изрази само у једној научној дисциплини.

Чини нам се основаним да се упитамо, а наиме: *прво, да ли садашње установе које се баве наставом и изучавањем међународног права одговарају многоструким насталим потребама произишлим из динамике раз-*

и шире регионе и то: за Латинску Америку — Е. — Ј. Aréchaga (Универзитет Монтевидео); за САД — Ј. М. Sweney (Универзитет Њујорк); за Мађарску — G. Haraszti (Универзитет Будимпешта); за Индију — Р. К. Irali (Универзитет Бомбај); за Италију — G. Arangio-Ruiz (Универзитет Падова); за Јапан — S. Tsuguoka (амбасадор Јапана у Шведској); за Нигерију — E. I. Nwogugu (Универзитет Нигерија); за YAP — B. Boutros-Ghali и M. Gabr (Универзитет Каиро); за Уједињено Краљевство — K. R. Simmonds (Британски институт за међународно и упоредно право); за Скандинавију — E. J. Hambro (Универзитет Осло); за СССР — Г. И. Тункин (Универзитет Москва) и за Југославију — Б. Јанковић (Универзитет Ниш). Овај прилог има добрим делом за основ и оријентацију Генерални извештај о настави међународног права проф. R. — J. Diruy-a и осталих поменутих сарадника.

Не треба изгубити из вида посебан облик наставе међународног права у оспособљавању професионалних кадрова за дипломатску службу (дипломатске академије у земљама Л. Америке, дипломатска школа у Женеви за кадрове из новостворених држава Азије и Африке итд.) или, пак, у војним академијама и ратним школама (у већем броју земаља). Ово посебно ако је реч о неким војним школама у скандинавским земљама, у којима се припрема војни кадар за снаге УН. Сличан случај је и са Академијом за спољну трговину СССР и неким другим специјализованим академијама и школама у свету.

Напоменимо на крају, мада по значају једну од најпознатијих установа која се такође бави наставом међународног права, Хашку академију, са њеним облицима рада: летњи курсеви из међународног јавног и приватног права и њима сродних дисциплина, као и припрема и полагање испита за диплому Хашке академије, Центар за изучавање међународног права и међународних односа и Семинар Дага Хамаршелда. Курсеви се одржавају сваке године, почев од 1923. године (изузев у периоду од 1940—1946), и објављују у посебној збирци курсева Хашке академије, која представља непроцењиво богатство за доктрину међународног права <sup>(2)</sup>. Центар за истраживање почео је са радом 1957, а Семинар Дага Хамаршелда (посебно намењен за слушаоце из земаља Азије и Африке) 1962. године. Споменућемо овде и плодну делатност Удружења слушаца и бивших слушалаца Хашке академије за међународно право, које је основано такође 1923. године.

У општим цртама, могло би се рећи следеће:

а) Универзитети имају и даље најистакнутије место у настави међународног права. Општа је тенденција да се међународном праву као научној дисциплини посвећује све већа пажња на свим универзитетима и да се настава проширује. То се може само делимично и доста ограничено рећи и за међународне односе, посебно ако се ради о настави на правним факултетима.

б) Запажа се осетна тенденција ка стварању специјализованих института који се баве изучавањем а и наставом појединих области из међународног права или међународних односа. Поједине научне дисциплине које су сродне међународном праву (међународни односи, међународне организације, геополитика, међународна политика итд.) посебно добијају место на факултетима политичких и економских наука и у специјализованим институтима.

в) Преко последипломских студија, које се изводе најчешће на универзитетима али и у многим познатим институтима и центрима, посебно долази до изражаја потреба за ширим образовањем кадрова из ових области. При томе се може рећи да ове установе нису увек специјализоване за међународно право и међународне односе, већ то оне чине у оквиру продубљивања и других правних, политичких и економских дисциплина.

У Југославији се настава међународног јавног и приватног права (изузетно и међународно привредно право, међународне организације и међународни односи) обавља на девет правних факултета (Београд, За-

(2) Навешћемо да су и југословенски професори и интернационалисти излагали своја схватања у овој високој установи (Andrassy у два маха, Перић, Стражњици, Тасић и Бартош).

воја данашње међународне заједнице; друго, у којој мери ту наставу и изучавање могу да обезбеђују правни факултети, који су најзаслужнији за њен развитак, с обзиром да су развој и настава међународног права данас уско везани са појавом нових научних дисциплина које са политичког, економског, социолошког, историјског и других становишта изучавају данашње међународне односе и, треће, какви су стање, резултати и перспективе у развоју ових дисциплина?

## II. НАСТАВНЕ И ИСТРАЖИВАЧКЕ УСТАНОВЕ

1. — *Универзитети и специјализовани институти.* Летимичан поглед на установе које се баве наставом међународног права упутио би нас на закључак да су то и данас превасходно универзитети, а у оквиру њих пре свега правни факултети. То важи како за земље са великом традицијом у настави, тако и за оне које је немају, како за економски развијене земље, тако и за земље у развоју. У старим државама, у којима је присутно стално ширење и умножавање највиших наставних установа, међународно право или међународни односи појављују се такође у програмима факултета политичких и економских наука (Италија, Јапан, САД). У САД се та настава пре свега изводи у тзв. *schools of law*. Наведимо и оне институције које заузимају допуњујуће место у односу на факултете класичног типа, као, на пример, институте политичких наука (Француска, Италија, Латинска Америка). Неке институције се посебно специјализују у истраживању (*Royal Institute of International Affairs* у Лондону), друге, Институт за високе међународне студије у Паризу и Женеви, као и Институт за међународне односе у Москви, упражњавају предавања и курсеве, или су, пак, познате по одржавању важних међународних скупова и конференција као *British Institute of International and Comparative Law* у Лондону. Додајем овде и познате институте и универзитетске центре у Стразбуру и Ници као и у неким другим европским градовима, на којима се, поред осталих научних дисциплина предају међународно право и међународни односи за студенте и слушаоце последипломских студија из других земаља.

Само у земљама Латинске Америке, настава међународног права се обавља у више од стотине центара, а у САД тај број се пење на стотинак правних школа од постојећих 130 и у 300 универзитетских колеџа и универзитета од постојећих 800, мада тиме нису обухваћене и све установе на којима се предаје међународно право. Видан напредак у развоју највиших установа постигнут је и у земљама у развоју. Тако се у УАР, где су традиције у настави права старе, на три правна факултета и Факултету политичких и економских наука у земљи посвећује знатна пажња међународноправним и политичким проблемима. Сличан је случај и у Индији, где се на 12 њених универзитета стиче докторат из међународног права. У Нигерији, где је образовано 4 универзитета после стицања независности, као и Институт за међународне студије, већ до сада су постигнути добри резултати, мада за сада у њима нема последипломских студија. Пре стицања независности, у Нигерији није било ниједног центра где су се предавали међународно право или међународни односи, мада је постојао један универзитет.

греб, Љубљана, Сарајево, Скопље, Нови Сад, Ниш, Приштина и Сплит) <sup>(3)</sup>. Ова настава се врши на факултетима у Београду, Загребу и Љубљани и за слушаоце последипломских студија. Такође међународно право и међународни односи предају се на факултетима политичких наука у Загребу и Сарајеву као и на Високој управној школи у Загребу, међународни односи на високим политичким школама у Београду и Сарајеву, а међународни економски односи, пак, на неким економским факултетима у земљи. По новом наставном плану Правног факултета у Београду од 1967. године, одржаваће се настава и на општем курсу из међународних односа и међународних организација, што је до сада био случај само на последипломским студијама. Једно време на правним факултетима у Београду, Загребу и Љубљани као факултативан предмет на општем курсу јављала се илн се и сада јавља дисциплина Дипломатска историја.

Овим се не исцрпљује листа установа и школа у Југославији које се баве изучавањем међународног права. Издвојићемо посебно Јадрански институт у оквиру Југославенске академије наука и умјетности у Загребу, Институт за међународну политику и привреду у Београду и Институт за упоредно право у Београду. Дужни смо да напоменемо и наставу међународног права у појединим специјализованим школама (Међународно ратно право у Вишој војној академији и Политичкој школи ЈНА у Београду, Међународно поморско право у Војно-поморској академији, раније предавања у укинutoј Новинарско-дипломатској школи у Београду), на којима се предају посебне области међународног права.

Настава међународног права у Југославији добила је одговарајуће место на свим правним и политичким факултетима у земљи, што није случај и са наставом из међународних односа. Међутим, ово што важи за правне и факултете политичких наука, као и за високе политичке школе не може се рећи и за друге високе школе. Овај се недостатак може посебно истаћи за економске факултете у земљи <sup>(4)</sup>. Било би пожељно да се међународноправним видовима појединих економских дисциплина на економским факултетима посвети више пажње (пример, међународне економске организације). Такође постоји потреба за увођењем нових курсева у настави међународног права на појединим факултетима и вишим школама (саобраћајни факултети, Виша школа за спољну трговину у Београду и др.).

2. — *Наставни кадар*. Треба истаћи да је образовање кадра задуженог за наставу међународног права пре свега универзитетско и правничко. Та се чињеница може потврдити у највећем броју установа. Уколико се, пак, ради о специјализацији у појединим областима, она се обично стицала

(3) Постоји дуга традиција у настави ове дисциплине у нашој земљи. Тако, међународно право под називом *»Ius naturae publici universalis et gentium«* као предмет академских студија постало је у Загребу 1776, односно оно се почело интензивније и систематичније изучавати 1875/75. на *»Правословном и државословном факултету«* по оснивању Загребачког свеучилишта; види: Б. Бакотић, *Настава међународног јавног права на Правном факултету у Загребу, Зборник Правног факултета у Загребу*, 1966, бр. 3—4, стр. 441—443; у Србији, Међународно право се почело предавати на Великој школи у Београду 1808. године, а настава обновила на *»Правословном одељењу«* Лицеја у Крагујевцу 1840, од 1841. у Београду; види: И. Пржић, *Оснивање Правног факултета у Србији (поводом стогодишњице)*, *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, јули—август 1940, стр. 3—19.

(4) Б. Јанковић, *Les sciences dans l'enseignement supérieur*, *Droit international*, UNESCO 1967, p. 157.

протеком година после завршеног основног правничког образовања. Међутим, сусрећу се и наставни кадрови који имају историјско образовање и у том случају они се више посвећују настави дипломатске историје, историји уговорног права и сл. (Италија, Француска). У великом броју школа у САД професори предају не само међународно право већ и остале грање права. Такође, ако је реч о настави науке о међународним односима, међународној политици, међународним економским односима или о међународним организацијама, наставни кадар обично стиче своје образовање у установама које негују политичке, економске, историјске и социолошке дисциплине, и као такви постају *political scientists* (САД). Сличан је случај и у Француској, Јапану и неким другим земљама.

Услови под којима се регрутује наставни кадар варирају зависно од земаља и универзитета и не може се посебно издвојити неко правило при томе. Постоје општи критеријуми који се постављају за највишу наставу и посебни с обзиром на материју која се предаје. У скандинавским земљама могуће је именовање професора на пробу, у СССР постоји стаж за кандидате који се спремају за наставнички позив, у Индији се тражи искуство од 5 до 10 година, а у неким земљама (нпр. у САД, Нигерији и Индији) практикује се систем интервјуа са кандидатима о материји из међународног права и уопште о праву, које воде декани или комисије за избор. Одлуку о избору доносе у великом броју земаља комисије које образују факултети или универзитети (В. Британија, неке скандинавске земље), односно савет професора факултета (Јапан). У Мађарској, професоре именује Савет министара, доценте министар културе, предаваче и друге сараднике ректор универзитета. Слично именовање од стране министра културе имамо и у неким скандинавским земљама. Посебан је француски систем који се састоји у томе што се за наставничка звања ангажују кандидати са претходно успешно завршеном агрегацијом по једном унапред датом испитном систему и програму утврђеном за целу земљу. Оваква агрегација отвара могућност приступа факултетима правних и политичких наука.

Наставу обезбеђују у начелу титуларни професори и предавачи. У неким земљама А. Америке, В. Британије и Италије поједини професори су истовремено и адвокати. У земљама са високим нивоом правничког кадра, практичари се посебно ангажују у настави у специјализованим институтима, те излажу продубљено знање стечено великим искуством. То су обично адвокати или *solicitors*, стручњаци, међународни функционери, високи службеници појединих министарстава (посебно спољних послова), итд.

Број титуларних професора за међународно право је различит и у глобалу се креће од 2 до 4 за једну установу, изузетно један или више од четири (за међународно јавно и међународно приватно право). Проценат професора међународног права у односу на целокупан професорски кадар у Јапану је 9%, у Нигерији 25%, а у Француској 30%. У овај проценат за Француску улазе и они професори који не предају искључиво међународно право. Према неким подацима број професора за међународно право у САД се креће до 120 (не узимајући у обзир оне који предају о међународним или регионалним организацијама или о међународним економским операцијама; овом броју треба додати још 300 професора на катедрама политичких наука), у Јапану 110, у Индији око 40, у Француској

(само титуларних) око 40, у Италији 28, итд. У САД се појављују и професори на одређено време који нису узети у напред наведене бројке.

Наставни кадар се у начелу упоредо бави наставом, односно педагошким радом, и научним истраживањем. То је сасвим природно, с обзиром да се настава не може одвојити од научноистраживачког рада.

У СССР, као и у неким другим земљама, професори могу бити ослобођени наставе за извесно време. За узврат на америчким универзитетима постоји тзв. слободна година, у којој се дозвољава професорима да се искључиво посвете научноистраживачком раду, задржавајући права на редовне новчане принадежности. У В. Британији на неким универзитетима професори су у слободним годинама без принадежности. Оваква институција се ретко среће у земљама Л. Америке (изузетно, на пример, Универзитет Рио Гранде од Сула), а у Француској се у потпуности занемарује. Напоменућемо овде и једну одредбу из Статута Правног факултета у Београду од 1967, по којој се наставник може после сваких пет година непрекидног наставничког рада ослободити наставе у току наредне школске године у циљу потпуног посвећивања научном раду, под условом да је обезбеђена редовна настава. У таквом случају он задржава право на своја редовна примања.

Наставни кадар за међународно право у Југославији има превасходно правну наобразбу. У Југославији има више од 30 наставника-професора за међународно право, као и један мањи број асистената. Треба истаћи да они предају поред међународног јавног и приватног права и научне дисциплине као што су међународне организације, међународни односи, међународно привредно право, итд. У упоређењу са подацима који произилазе из анализе стања наставног кадра за међународно право у свету, може се рећи да је у Југославији тај кадар, нарочито после другог светског рата, знатно порастао. Пажња која се посвећује међународним студијама у нашој земљи и уопште активно ангажовање наше земље за поштовање начела Уједињених нација и мира у свету уродили су плодом, што се одразило у припремању низа млађих научних радника за овај наставнички позив. Може се рећи да број наставног кадра, у односу на друге универзитете у свету, у Југославији бројчано задовољава, па на неким факултетима чак и прелази просек, мада приликом изрицања такве констатације морамо да имамо у виду велики број студената који долазе на једног наставника на нашим факултетима у земљи.

У односу на друге универзитете можемо да приметимо и следеће:

Из анализе произилази да се наставни кадар за међународно право у више земаља ангажује и за друге правне дисциплине (најчешће за Државно, односно Уставно право), што у нашој земљи није случај. Виднија разлика постоји у погледу избора и регистрација у наставничка звања. У већем броју земаља у том избору учествују и министри просвете и културе, односно највише универзитетске инстанце. Код нас се избор завршава у оквиру Већа и Савета једног факултета. Мада нисмо присталице централизованог избора, ипак сматрамо да у циљу општег и уједначеног критеријума универзитетски органи треба да имају у избору за највиша наставничка звања одређену улогу. Чини нам се да је било последњих го-

дина избора у одређена звања а да то кандидати нису својим резултатима у раду у потпуности заслуживали.

3. — *Систематска дела, уџбеници и приручници.* Број и квалитет уџбеника из међународног права у појединим земљама умногоме су одраз традиције и пажње која се посвећује тој науци, као што и одражавају ниво највише наставе у земљи. За младе универзитете у новонасталим државама Азије и Африке може се рећи да су неки њихови писци, с обзиром на школовање у иностранству, добрим делом под утицајем оних школа и схватања којима су били подложни, те и њихови уџбеници одражавају тај утицај. Често се на тим универзитетима предаје и учи по уџбеницима из страних земаља.

Уобичајено је да се у настави служи делима домаћих писаца, мада као допунска литература служе дела најпознатијих интернационалиста. У ствари, дела домаћих писаца су у извесној мери инспирисана и под утицајем најеминентнијих страних дела. Наведимо овде и познате *casebooks* англосаксонских писаца. У последње време издају се заједнички уџбеници и дела групе аутора (више колективних уџбеника из међународног права у СССР, најновије дело групе аутора настало дописним путем и издато у Женеви 1967, итд.). За наставу служи такође и велики број монографија из појединих области међународног права, као и поједине студије и чланци у периодичним публикацијама и други радови из међународног права који се објављују широм света.

У Југославији је после другог светског рата објављено неколико уџбеника међународног јавног и приватног права, као и већи број докторских теза и монографија из појединих области међународног права. Неки од уџбеника не обухватају потпуну материју, већ обрађују само поједине области из међународног права<sup>(5)</sup>. У часописима „Југословенска ревија за међународно право“ и „Међународни проблеми“ објављују се врло успешне студије и прилози из међународног права.

Студенти се користе страним уџбеницима и монографијама и прилозима у часописима само када пишу семинарске и друге стручне радове, изузетно за спремање испита. Друкчије је ако су у питању слушаоци последипломских студија, који су много више упућени на страну литературу како за спремање усменог испита тако и за писање радова. Код нас се осећа потреба за издавањем више посебних монографија као и једног годишњака на страним језицима, у коме би били објављени најбољи радови у југословенској доктрини из међународног права, попут годишњака који је издаван између два светска рата. Ту функцију сада врши часопис „Југословенска ревија за међународно право“, који сваке године поводом конгреса *International Law Association* издаје један број на страним језицима. Такође се може доста још учинити на побољшању квалитета постојећих уџбеника.

(5) Поред дела Andrassyja, Бартоша и Eisnera наводимо уџбенике за међународно јавно право и то: С. Аврамов, Б. Јанковић, Б. Јовановић, А. Магараšевић, М. Радојковић, И. Томшић; за међународно приватно право: Б. Благојевић, С. Цитој, С. Јакшић, М. Јездић, Н. Катичић. Овом списку додаћемо и Дипломатску историју од В. Иблера; Међународно привредно право (посебни део) од Р. Буровића; за извођење вежби практикуми за међународно јавно и приватно право (С. Борбенић, В. Димитријевић, Р. Стојановић и М. Пак); Међународно ратно право за поједине војне школе (Г. Перацић). У поменутом колективном делу издатом у Женеви 1967. учествовао је и М. Шаховић.



## III. ОРГАНИЗАЦИЈА НАСТАВЕ

1. — *Предмет наставе.* Из анкете која је вођена, произилази да се скоро у свим земљама правне дисциплине међународног јавног права и међународног приватног права — разликују по броју курсева и испита. У организацији наставе, оне чине два различита и самостална програма наставе, нарочито је то јасно изражено у В. Британији, Јапану и земљама Л. Америке. У В. Британији међународно приватно право се ограничава на „сукоб закона“. У скандинавским земљама и Мађарској инсистира се на узајамној вези међународног приватног и грађанског права. Под међународним правом подразумева се у овим земљама као дисциплина само оно што садржи међународно јавно право и када се каже међународно право мисли се на међународно јавно право. Ово не зато што се важност МПП не цени, већ зато што је у њиховој доктрини МПП посебни део научне дисциплине грађанског права. У Данској МПП је традиционално придружено породичном праву. У СССР, где се у начелу ове две правне дисциплине сматрају апсолутно различитим, МПП се не предаје на свим правним факултетима у земљи, већ се настава из те дисциплине обезбеђује на универзитетима у Москви и Лењинграду, на Институту за међународне студије и Институту за економске и финансијске науке у Москви. Слична разграничења између ове две дисциплине постоје и у УАР и другим земљама. Међутим, могу се навести неки изузеци: у Италији се не чини у начелу разлика између међународног јавног и приватног права, мада се и тамо показују тенденције ка одвајању ових двеју дисциплина (пример Универзитет у Милану где постоје две посебне катедре). У Шведској, у Штокхолму, постоји јединствена катедра за међународно јавно и приватно право, а предстоји стварање таквих сличних катедри у Упсали и Лунду.

Друго питање које је вредно пажње, кад је реч о предмету наставе, односи се на избор и обим питања која се излажу, односно на приоритет који им се даје (доктрина о природи, основу и изворима међународног права, о историји међународног права, однос унутрашњег и међународног права, о праву у доба рата, о неутралности, о међународној трговини, инвестицијама и национализацији, о међународним организацијама итд.). Разлике постоје, не само у оквиру разних земаља, већ и између универзитета у једној земљи, те је тешко дати један општи закључак. Постоје извесна питања која су у најопштијим цртама предмет наставе у свим земљама, а наиме: извори међународног права а посебно уговорно право, међународна одговорност, начин мирног решавања спорова, право у доба мира и у доба рата, сукоб закона итд.

Међутим, постоје и поједине посебности које упућују на следеће закључке:

а) У Француској је програм за *licence* на свим универзитетима истоветан, али је избор програма за припрему доктората који се односи на специјализоване курсеве остављен професорима. Напротив, у већини земаља програм варира зависно од универзитета, изузев у одређеном низу најбитнијих питања (В. Британија, СССР), ово утолико пре, уколико се међународно право изучава на специјализованим факултетима (случај са Правним факултетом и факултетима политичких и економских наука у УАР).

б) У неким земљама посвећује се посебна пажња извесним питањима. Такав је случај са мирољубивом коезистенцијом и међународноправним односима између социјалистичких земаља (СССР), или пак на универзитетима у Л. Америци подробније се обрађује интерамеричко међународно право, начело неинтервенције, право азила итд. У неким земљама посебно се занемарује или напушта настава о праву у доба рата (Мађарска, УАР, Гватемала и Уругвај).

в) Посебно интересовање показује се за наставу из области међународних организација. При томе ОУН стоји на челу, и то на свим универзитетима у западним земљама, у социјалистичким земљама и у земљама у развоју. То не спречава да се појединим регионалним организацијама посвећује пажња у појединим центрима. Тако, европске земље, укључујући и В. Британију, посвећују пажњу европским институцијама и организацијама; универзитети у Л. Америци Организацији америчких држава; у Нигерији и у УАР Организацији афричког јединства, односно Арапској лиги, итд. Уобичајено је да се настава о међународним организацијама излаже у оквиру општег курса међународног јавног права, што је најчешћи случај (СССР, Л. Америка), или се даје у облику посебних курсева (Француска, Јапан). Сасвим је разумљиво да наставник мора претходно добро да познаје основе међународног јавног права да би предавао међународне организације.

г) У последипломској настави продубљују се у виду специјалних курсева поједина нова питања или излажу она која се на општем курсу само начелно и уопштено разматрају, као: међународно економско право, међународно поморско право, право европских институција, ваздухопловно и космичко право итд. (В. Британија).

Теоријским и практичним видовима наставе посвећује се различита пажња. Допунска објашњења историјских, социолошких и економских чињеница такође су различита. Не би се могао заузети један искључив став у погледу приоритета једног од ових горе поменутих видова наставе. Тако у Италији, СССР и Француској посвећује се пажња теоријској настави на катедрама, а практичној на вежбама и семинарима; у Јапану и Индији нагласак је најчешће на теоријској настави, али не и искључиво; у В. Британији и САД се највише обрађују њихови практични случајеви из међународног права.

Настава међународног јавног и приватног права у Југославији обавља се одвојено. Мада у односу међународног јавног и приватног права, посебно о обиму међународног приватног права, постоје различита схватања, ипак је схватање о два различита научна дисциплина заузето у пракси свих универзитета у земљи. Наставни кадар из МПП више је окренут грађанскоправним дисциплинама, и МПП као дисциплина најчешће улази у оквир катедара за грађанско право, изузетно политичких наука или међународног права. Међународно приватно право се негде предаје заједно са међународним привредним правом (Нови Сад, Ниш).

Због ограниченог броја часова, тешко се може материја из области међународног права изложити у једној школској години. Из ових разлога, поједини наставници излажу само најбитнија питања или, пак, она која представљају посебне тешкоће у савлађивању градива. Међутим, ако је

реч о последипломским студијама, одржавају се посебни специјални курсеви за поједина питања или области (<sup>6</sup>).

Нагласак у Југославији је на теоријској настави, али се она комбинује са практичним примерима (наводимо вежбе као обавезан облик наставе на појединим факултетима). Напушта се у настави строго позитивистички став према међународном праву као искључиво правној дисциплини. Наше је мишљење да би требало неговати наставу по појединим областима, с обзиром да је врло тешко изложити сву материју у предвиђеном броју часова. То је пожељно из више разлога. Подигао би се ниво наставе и истовремено обавезао наставни кадар да увек продубљује своја знања, а не да у својим предавањима понавља изложене курсеве са почетка своје наставничке каријере. Ово посебно важи за оне факултете где постоји већи број наставника за један предмет.

2. — *Облици наставе*. Скоро у свим земљама настава се пре свега одржава у облику основних курсева. У В. Британији ови курсеви се комбинују са применом метода случајева. Може се рећи да је облик основних курсева минималан у САД и да је тај облик наставе тамо замењен различитом употребом метода случајева. Овај метод је традиционално везан за англосаксонске земље, али се он и тамо искључиво не примењује. Карактеристична посебност за наставу у англосаксонским земљама је велики број огледа и писмених задатака, које су дужни да ураде студенти. Ове обавезе се разликују од универзитета до универзитета. У Оксфорду, где је овај метод употребљен први пут дешава се често да студенти имају писмену вежбу једном недељно. Овај метод се шири и у другим земљама са извесним нијансама у извођењу практичних вежби, семинара, практичних радова и сл. (Нигерија, Италија, Мађарска). Семинари понекад добијају облик широких, отворених дискусија (СССР, Француска, Мађарска). У извођењу наставе, наставни кадар предаје само један део програма, остало се оставља да сами студенти савладају. У Мађарској, поред тзв. преподневних курсева за редовне студенте, одржавају се и вечерњи курсеви за ванредне студенте. Трећи облик курсева је тзв. дописно студирање. У В. Британији, као и низу земаља, уобичајено је да се позивају студенти, пошто им се претходно да потребна литература, да сами савладају поједине лекције. Касније, у посебним дискусијама између професора и студената програм се продубљује и савлађује. Ово је систем рада по групама и он се негује у Оксфорду и Кембриџу. Студенти су овде у сталном контакту са професором — аниматором, по принципу *tutorial method*. У већини земаља (САД, Италија, Јапан, нарочито у скандинавским земљама) рад са малим групама нарочито је развијен на последипломским студијама.

(<sup>6</sup>) Навешћемо примера ради неке од таквих курсева на Правном факултету у Београду — М. Бартош: О дипломаидном особљу; М. Радојковић: Курсеви из међународног ратног права; Б. Јовановић: О Арапској лиги; М. Јездић: Извршење страних судских одлука, Принцип забране дискриминације према раси, полу, вери и језику и МПП; Б. Николајевић: О међународном привредном праву; М. Марковић: О субјектима међународног права, О извршењу и неизвршењу међународних уговора, О међународном кривичном праву; С. Аврамов: Ватикан у савременим међународним односима; С. Борчевић: НОБ и међународно право, Сукоб држава и међународни уговори, Јавна права странаца у СФРЈ. Такође такви курсеви се држе на последипломским студијама у Загребу и Љубљани више година (Ј. Andrassy, Н. Катичић, В. Иблер, И. Томшич, М. Бартош и др.). Проф. Andrassy је практиковао и да на општем курсу сваке године излаже у виду посебних курсева поједине делове међународног права.

Настава међународног права у Југославији се обавља у виду основних курсева по три односно четири часа, изузетно пет часова недељно, од којих се један час одваја за семинар. Часовима редовне наставе треба додати и два часа недељно практичних вежби на појединим факултетима. Метод случајева не карактерише у начелу наставу на југословенским универзитетима. Међутим, на практичним вежбама са студентима он се делимично усваја, нарочито ако је реч о пракси међународног суда правде. Посебно на првој години практикују се писмене вежбе или колоквијуми, који су обавезни за све студенте.

За ванредне студенте се, с времена на време, на појединим факултетима, посебно организују скраћена настава и консултације. Најзад, поменимо да на појединим факултетима постоје студентске стручне групе, које окупљају студенте са свих година и, независно од школског програма и необавезно за студенте као облик рада, раде на продубљивању међународног права и међународних односа путем читања стручних радова.

Последипломска настава подразумева продубљену наставу из општих предмета (на међународном смеру на Правном факултету у Београду из основних предмета међународног јавног права и међународних односа), као и одржавање специјалних курсева о којима је било речи. Такође, за стицање степена магистра наука потребно је одабрати два семинарска рада и успешно обавити научноистраживачку праксу. Пракса се изводи индивидуално под руководством наставника и има за циљ да уведе кандидата у научноистраживачки рад.

3. — *Временски распоред наставе.* Најчешће настава међународног права не почиње са почетком студија. То је случај тек од друге или треће године у В. Британији (изузетно у Кембриџу од прве и друге године) и САД, од треће и четврте, а изузетно од друге у Италији, у другој и четвртој у УАР, од друге половине друге до четврте у Јапану, или на крају студија у СССР, Мађарској и скандинавским земљама. Међутим, у Л. Америци она почиње изузетно још од прве године, опште узевши од друге и настава међународног јавног права редовно претходи настави МПП, која се обично одржава на крају студија, тј. на петој и шестој години, зависно од земље. У Француској, ако је реч о курсевима о међународним институцијама, који подразумевају историју међународног права и опште показатеље у односима међу државама који се тичу међународних организација, настава се изводи од прве године. Међународни односи, уколико се предају на универзитетима, појављују се на крају студија (Француска, Нигерија) (7).

(7) Тако, у Француској Међународне организације се предају са 40 часова на првој години, на трећој години Међународно јавно право продубљено са 80 часова, на четвртој години Европске организације са 40 часова и Међународни односи у оквиру курса посвећеног великим савременим политичким проблемима са 40 часова. Овом броју се могу додати још 40 часова за курс о преколорским земљама. Курс међународног приватног права траје 40 часова у једном семестру, а курс из међународне економије у оквиру факултета економских наука укупно 80 часова. У Италији време које се посвећује међународном праву може се у глобалу упоредити с оним што се посвећује научној дисциплини уставног права, али је мање од оног што се даје грађанском или административном праву. Уобичајено је да се међународном јавном праву дају 3 или 4 часа недељно (УАР, СССР). У САД тај је број најчешће 3, ређе 4 за међународно јавно право, а настава МПП се изводи у једном семестру. У Јапану, уколико се као мера узме тзв. «јединица», број ових јединица посвећених настави међународног права је 13% од укупног броја часова. Слично је и на факултетима политичких наука где се број часова задржава било на 3 (САД), било на 4 (УАР) недељно.

У Југославији настава међународног јавног права је по правилу на трећој или четвртој години, а међународног приватног права најчешће на четвртој години. Изузетно, на неким факултетима у земљи међународно јавно право је на другој години (Љубљана, Загреб). Настава траје једну годину за међународно јавно право и једну годину за међународно приватно право, изузетно један семестар. Сматрамо да је трећа за међународно јавно, односно четврта година за МПП најпогодније време за наставу из међународног права на нашим универзитетима.

4. — *Програм наставе.* Постоји тенденција да се основни курс из међународног јавног права ограничи на основне појмове и начела, а да се поједине области међународног права развијају као посебне дисциплине или излажу у облику посебних курсева. Такође, у програмима наставе посебно се ставља нагласак на оне области из међународног јавног права за које је универзитет или земља у питању заинтересована. Курс међународног приватног права као основни излаже се било као посебан (Француска, Јапан, Мађарска), изузетно у оквиру међународног јавног права. На 45 правних школа у САД изводи се настава међународног права према случајевима, који обухватају и међународно јавно и међународно приватно право.

После другог светског рата створене су многе међународне организације. Међународна заједница сада бележи скоро две хиљаде владиних и невладиних међународних организација. Те чињенице одразиле су се и у највишој универзитетској настави. Тако данас у Француској, као и на неким британским, америчким, скандинавским и италијанским универзитетима, Међународне организације се предају као посебан предмет на општем курсу. У САД на 45 школа одржавају се посебни курсеви о праву које се односи на међународне економске трансакције, а у 23 посебни курсеви о међународним и регионалним организацијама. Слично је и у институтима политичких наука. Међутим, много је чешћи случај да се међународне организације као посебан курс држе тек на последипломским студијама (СССР, Л. Америка), иначе на правним факултетима оне се предају у оквиру општег курса о међународном јавном праву и чине његов саставни део. У земљама западне Европе посебна пажња се посвећује западноевропским организацијама. У САД и СССР ставља се нагласак на универзалне организације (Уједињене нације), док је то, рецимо, на универзитетима у Л. Америци Панамеричка унија. У Л. Америци не занемарује се и УН, посебно ако је реч о економским видовима сарадње.

Са наставом из међународних односа ствар стоји друкчије. Мора се претходно учинити разлика по установама и факултетима где се изучавају међународни односи. У САД и Италији међународни односи се предају на факултетима политичких наука а не на правним факултетима. У САД ова дисциплина предаје се у оквиру међународне политике, а пет оваквих катедри постоји и у Италији. И у другим земљама постоји ово усмеравање ка специјализацији установа. Тако у Француској, СССР и Италији посебно се негује ова дисциплина у оквиру института политичких наука односно института за међународне односе. У Л. Америци међународни односи предају се само у специјализованим школама и установама за припремање дипломатског кадра. У Јапану имамо наставу из међународних односа по појединим секцијама различитих факултета, укључујући и правне.

За наставу међународних односа на правним факултетима можемо рећи следеће:

а) Ова настава је понекад део општег курса о међународном јавном праву и заузима место у програму зависно од универзитета и земаља. У СССР дају се основни појмови о међународним односима у оквиру општег курса. У Индији Међународни односи не чине посебан курс и не појављују се у основном универзитетском образовању.

б) Ова материја може бити изложена у облику посебног курса како у основној тако и у последипломској настави. Као пример могу се навести неки универзитети у Француској, те се међународни односи излажу у оквиру основног курса „Велики политички савремени проблеми“ и чине његову половину. На последипломским студијама ова дисциплина се врло често излаже у облику посебних курсева.

Наставне планове и програме у Југославији доносе факултетска већа и факултетски савети а потврђују одговарајуће републичке скупштине. Може се рећи да нема јединственог програма за све универзитете у земљи, мада су у свим програмима битна питања обухваћена. Понекад постоје различита гледишта о обиму и садржини одређене правне дисциплине (случај са МПП), па се то одражава и у наставним програмима.

У току последњих година југословенски теоретичари чине знатне напоре у постављању основа за научну дисциплину о међународним односима. До сада се она, углавном, предаје на правним факултетима у оквиру општег курса о међународном јавном праву и чини, мање или више, неколико уводних или пропратних напомена у проучавању установа савременог међународног јавног права или, изузетно, на појединим смеровима као посебна дисциплина (Љубљана, Приштина). У постојећим уџбеницима међународног јавног права не постоји неки видан напредак у излагању ове нове научне дисциплине. Одређенији резултати постигнути су у настави међународних односа на факултетима политичких наука и високим политичким школама у земљи, као и у последипломској настави ако је реч о настави појединих питања из међународних односа.

Ове напоре за уобличавање нове научне дисциплине о међународним односима треба поздравити и помагати. Међутим, с обзиром на сложеност овог подухвата и потребу уопштавања које треба да произиђе из низа других дисциплина (међународно право, дипломатска историја, међународна политика и др.) треба се чувати импровизације (чега на жалост има) и упоредо радити на појединим деловима и областима ове научне дисциплине, да би се касније из тог мноштва радова и посебних монографија могло приступити једном целовитијем уопштавању.

5. — *Место међународног права у склопу правних студија.* На више од три четвртине универзитета, према подацима којима се располаже, међународно право је обавезан предмет у склопу правних студија. На неким факултетима он је факултативан, са јако израженом тенденцијом да га студенти сами бирају. Међународно право (јавно и приватно), као и међународне организације само у Финској од свих скандинавских земаља су обавезни предмети. Могло би се рећи да у скандинавским земљама настава међународног права не заузима временски много места у наставном плану школа.

Најчешћи случај обавезног или факултативног избора у настави међународног права имамо у В. Британији, САД, Индији, Јапану и др. Нег-

де у овим земљама ова дисциплина је обавезна а негде факултативна. То је вероватно зато што се у тим земљама врши извесна специјализација и диференцијација између правних и њима сродних факултета и института политичких наука. Понекад у томе имају удела и директиве влада, уколико оне утичу на универзитетске програме. У већини правних школа у САД међународно право је факултативан предмет. У социјалистичким земљама настава из међународног права је на основном курсу обавезна (СССР, Мађарска). Она се јавља као обавезна и на појединим институтима (СССР, Бугарска). Број студената који се опредељују на последипломским студијама за међународно право, у односу на целокупан број студената који настављају те студије, на жалост, није велики.

Курсеви из међународног јавног и међународног приватног права, као и испити из ових предмета на свим факултетима у Југославији су обавезни за студенте. Оваквом закључку не смета чињеница што на појединим факултетима постоје разлике у програму, с обзиром на постојање различитих смерова. Као посебне интернационалистичке дисциплине на неким факултетима у земљи јављају се: међународни односи, међународне организације, међународно привредно право, дипломатска историја, међународно радно право итд. На нивоу последипломских студија и доктората такође се запажа велико интересовање слушаца и кандидата. То се објашњава многим разлозима (очекивање да ће се наћи боље запослење, привлачност међународног права као научне дисциплине, итд.), пре свега великом пажњом и интересовањем које наша земља показује за међународне проблеме. Тако, на Правном факултету у Београду, на међународни смер на последипломским студијама, од 11 смерова колико постоји на факултету, уписује се скоро четвртина слушаца. Слична је ситуација и са до сада одбрањеним докторским дисертацијама из ове области. Имамо утисак да је пожељно да се настава на последипломским студијама усредсреди у једном или два центра у циљу повишавања нивоа наставе и постизања бољих резултата.

6. — *Међународни скупови, конгреси, колоквијуми, округли столови, правнички дани и сл.* Преглед делатности у области наставе и ширења међународног права био би свакако непотпун, ако се не бисмо осврнули на многобројне скупове, конгресе, колоквијуме и сличне облике који се држе мање-више у свим земљама света. У А. Америци скупови овакве врсте су ређи. Запажена је посебна активност *International Law Association* у одржавању конгреса сваке друге године, када се на дневном реду појављују најактуелнија међународна правна питања. Националне бранше овог удружења развијају делатност одржавањем стручних скупова у земљи, као и издавањем специјализованих часописа за међународно право. Сличан је случај и са Међународним удружењем за политичке науке ако је реч о дисциплини међународних односа. Последњих година редовно се одржавају семинари о међународном праву у оквиру Европског уреда УН у Женеви. Овим скуповима додајемо плодну делатност на познатим колоквијумима за космичко право и многе друге скупове по одређеним питањима, (конгресе Међународног удружења за кривично право, центре за истраживање мира, скупове организације „Мир путем права” итд.). Најзад треба навести и делатност Института за међународно право, познату широм света већ једно столеће.

У току последњих двадесет година у Југославији се развија врло плодна делатност у одржавању конгреса, колоквијума, симпозијума и других скупова посвећених међународном праву. Ове скупове организује Југословенско удружење за међународно право или републичке секције овог удружења. Понекад и академије наука су организатори оваквих скупова, што важи такође и за Институт за међународну политику и привреду у Београду, као и друге институте. У последње време осећа се и појачана делатност удружења за УН, која такође раде на популаризацији и ширењу идеја и начела међународног права.

\*

На крају желимо да завршимо следећим. Уопштавање питања наставе међународног права за велики број земаља је врло тешко, те због тога проистичу одређене слабости. Поједностављује се разнолика стварност и многи детаљи који су карактеристични за поједине универзитете не могу бити истакнути. С друге стране, пак, изнети детаљи из појединих земаља или са универзитета не морају имати општи значај, њих треба примати с одређеном резервом. У целини узевши, имамо утисак да се у великом броју земаља посвећује све већа и већа пажња међународном праву као научној дисциплини, како у земљама са традицијом у настави ове дисциплине тако и у земљама које је немају. Објективне потребе међународне заједнице за развојем ове дисциплине такође делују у овом правцу. Даље, она је мање формалистичка него што су остале правне дисциплине, због карактера односа које регулише. С друге стране, ипак омеђена и као таква посебна целина, међународно право као научна дисциплина се разликује од осталих политичких наука. Додајемо овде њен дубоки хуманистички карактер. Из ових разлога она је врло привлачна за студенте. За сродне и изведене дисциплине нормално је да се развијају и ван правних факултета у специјализованим институтима и школама, те се у том правцу може очекивати даље стварање нових установа које се баве наставом и изучавањем међународног права. Најзад, у анализи, када се говорило о настави међународног права, више се подразумевала настава међународног јавног права а мање приватног права. Вероватно стога што су и извори који су служили за овај прилог били у том правцу оријентисани.

*Др Стеван Борћевих*